

Túlhaladta-e Marxot az idő?

A modern kapitalizmus ellentmondásairól

„A polgári termelési és érintkezési viszonyok, a polgári tulajdonviszonyok, a modern polgári társadalom, amely oly hatalmas termelési és érintkezési eszközöket varázsolt elő, ahhoz a boszorkánymesterhez hasonlít, aki nem ura többé az általa felidézett hatalmaknak... A társadalom rendelkezésére álló termelőerők már nem a polgári civilizáció és a polgári tulajdonviszonyok előmozdítására szolgálnak; ellenkezőleg, túl hatalmasokká lettek e viszonyok számára, e viszonyok gátolják őket; és mielőtt ezt a gátat leküzdik, az egész polgári társadalomban zavart támasztanak, veszélyeztetik a polgári tulajdon létezését. A polgári viszonyok túl szűkké váltak ahhoz, hogy befogadhassák az önmaguk által létrehozott gazdagságot. Hogyan küzdi le a burzsoázia a válságokat? Egyrészt úgy, hogy kénytelen megsemmisíteni a termelőerők nagy tömegét; másrészt úgy, hogy új piacokat hódít meg, és alaposabban aknázza ki a régiakat. Tehát hogyan? Úgy, hogy még hatalmasabb válságokat készít elő, és a válságok elhárításának eszközeit csökkenti... De a burzsoázia nemcsak kikovácsolta a fegyvereket, amelyek halálát okozzák; megszülte azokat a férfiakat is, akik e fegyvereket forgatni fogják — a modern munkásokat, a proletárokat... (A burzsoázia) képtelen az uralkodásra, mert képtelen arra, hogy rabszolgájának létét akár csak rabszolgaságának keretében is biztosítsa... A társadalom nem élhet már alatta, azaz a burzsoázia élete már nem fér össze a társadalommal.“

Csak néhány lényeges tételt akartunk idézni abból a gondolatmenetből, amelyet Marx és Engels 120 évvel ezelőtt a *Kommunista Kiáltvány*-ban kifejtett, midőn meggyőződtek arról, hogy a szocializmust utópiából tudománnyá kell előléptetni, értelmiségiek álomképéből a tőkés termelésben rejlő ellentmondások (objektív—szubjektív) kibontakozásának és a proletariátus ebből következő harcának történelmi végcéljává kell tenni.

Mondjuk meg bátran és világosan: ha Marx és Engels tudományos szocializmusának ez a tétele megdőlné, ha a történelem „meghaladja“, akkor az egész történettudományt újra kell fogalmazni, akkor az új szocialista társadalom tavlata köddé foszlik, vagy egészen más alapokon kell megindokolni és újra felépíteni.

Herbert Marcuse, a német származású amerikai szociológus, valamennyi írásában, de különösen *Az egydimenziójú ember* című tanulmányában (bár Marx tanítványának vallja magát) határozottan és kategorikusan tagadja mind a két tételt, amelyen a modern társadalom és a proletár forradalom marxista megítélése alapul¹. Marcuse a következőket állítja:

a) a fejlődés magas szintjére emelkedett tőkés-technológiai társadalmak teljes mértékben szabályozni tudják önmagukat. A „bűvészinás“ példázata, aki „nem ura többé az általa felidézett alvilági hatalmaknak“, a hozzáértő és ugyanakkor mindenható boszorkánymester példaképévé változik át. Ez utóbbi tökéletesen tudja irányítani az általa életre hívott géniuszokat és szellemeket, hatalmakat és szörnyeket; uralmának eszközeivé teszi és kedve szerint mozgatja őket;

b) a technika fejlődésének magas fokán álló kapitalizmus munkásosztálya semmiképpen sem „rabszolga“, kinek létét a polgári munkaadó „akárcsak rabszolgaságának keretében“ sem tudja biztosítani; a munkásosztály tudatosan (s maga a rendszer ellenállhatatlan asszimiláló és felszívó erejénél fogva) beilleszkedik a tőkés rendszerbe; ennél fogva a munkásosztály harca is a rendszer dinamikus, de biztos egyensúlyának elemei közé tartozik;

c) a forradalom végső reményei a peremvidéken összeverődő csoportokon és a kívülállókon alapulnak, vagyis a proletariátus alatti rétegeken és azokon a csoportokon, amelyek a teljes elutasítás álláspontjára helyezkednek, totálisan szabadulni akarnak a rendszertől és egyben attól a társadalomtól is, amelyhez leltári tárgyként hozzátartoznak².

Marcuse tételeinek a mai Olaszországban az kölcsönöz varázst (hiszen gyakran szolgálnak a peremrétegek és a „kétségbeesettek“ elméleti „állandóságául“), hogy az „eltömegesedés“ bizonyos (nézetem szerint inkább Észak-Amerikában, mint Nyugat-Európában észlelhető) jelenségeit igyekszik figyelemre méltóan felvázolni, bár az egész kép meglehetősen felületesnek látszik. Egyébként felületesnek tartom Marcuse egész elméletét.

Véleményem szerint a Marcuse felsorakoztatta új tényezők közül egy sem érinti, egyetlen érv sem cáfolja a modern társadalom „mozgástörvényeinek“ alapjait, amelyeket Marx tárt fel. A fő hiba az, hogy Marcuse vizsgálatai „helyhez kötöttek“ és „a pillanathoz igazodnak“. Maga az a tény, hogy a burzsoáziának *helyel-közzel* (az ötvenes években az Amerikai Egyesült Államokban vagy a hatvanas évek Olaszországában) sikerül az államkapitalizmus, a fogyasztási politika, tömegrendszabályok igénybevételével, tervszerűsítés útján a hagyományos gazdasági válságokat elkerülni, amelyek 1929-ig a tőkés központokat többé-kevésbé tíz-húsz évenként, gyakran pedig egészen váratlanul megrázták, semmit sem változtat a Kiáltvány alapjain és előrejelzésein. Mert tulajdonképpen mi is változott meg? Mindössze az a prognózis, hogy a burzsoázia képtelensége a maga teremtette termelőerők ellenőrzésére, *szükségszerűen* a túltermelési válság klasszikus formáját ölti magára. Az a tény sem cáfolja semmiképpen Marx és Engels katasztrófatételét, hogy a burzsoáziának egy bizonyos országban és időpontban sikerül nemcsak élelemmel, hanem televíziós készülékkel, autóval és mosógéppel ellátni proletárjait. A katasztrófatétel szerint ugyanis a burzsoázia nagy tömegében, amikor a hatalmat gyakorolja, egyre képtelenebbnek bizonyul arra, hogy a kizsákmányolt, alárendelt osztályok létét biztosítsa.

Ezeket az állításokat szeretnők közelebbről megindokolni.

Egyenesen banálisnak tartom, ha azt kell magyarázni, hogy bár 1929 után nem következett be a kapitalizmus válsága annak klasszikus formájában, mégis meg kellett érnünk a nácizmust és a fasizmust — ezeket

a szörnyű és kétségbeesett kísérleteket a tőkés szomszédoknak gyarmati népek módjára való kizsákmányolására és azon túlmenően a szocialista országok tőkés piaccá való lesüllyesztésére. Világháborút kellett megérvünk, s az olyan mértékben semmisítette meg a termelőerőket, hogy hozzájuk képest az 1929. évi Wall-Street-válság nevetségesnek tűnik. Én viszont még azt is szükségesnek tartom hozzátenni, hogy az amerikai munkásnak van ugyan autója, de vietnami háborúja is van; hogy a Marcuse szerint legtökéletesebb mai „jóléti társadalom“ is azonos azzal, amely a már Marx és Engels felfedezte belső logikájánál fogva és ugyanazoknak a belső ellentéteknek a következtében, amelyeket a Kialtvány 120 évvel ezelőtt leleplezett — legkevesbé képes saját „rabszolgái“ létének biztosítására. Olyanokról van szó, akiket mind nagyobb tömegben kell halálba, a dzsungelbe, rizsföldekre és azoknak az országoknak a munkásnegyedeibe küldeni, amelyeknek nem engedhető meg, hogy szabadok legyenek. És majdnem ilyen könnyű (Lenin nyomán) észrevenni, hogy e „rabszolgák“ *egy részének* (átmeneti és bizonytalan) jóléte, még akkor is, ha az egy „anyaország“ egész ipari munkásságára kiterjed, egész földrészek népeinek embertelen életviszonyok között való tartásán alapul, ahol a rabszolga léte semmiképpen sincs biztosítva. Gondoljunk csak a bolíviai vagy a haiti viszonyokra, vagy hogy még világosabbá válják, a dél-vietnami helyzetre³.

Marcusénak igaza volna, és az ellentmondásokat, amelyek a burzsoáziát alkalmatlanná teszik a proletariátus életének biztosítására, a neokapitalizmus, az „integrálódó“ technológiai társadalom le is tudná küzdeni, de csak akkor, ha ez az egydimenziójú „jóléti társadalom“ (a valódi „félelem nélküli“ társadalom) mint világrendszer *állandósítható* és hosszabb időre *fenntartható* lehetne. De a közvetlen közelmúlt alakulása és a jelen is egyaránt megcáfolja mind a két feltételezést. A nyomor és éhség fenntartása a Föld nagy területein ma sokkal inkább létfeltétele a tőkés hatalmaknak, mint valaha. Ebben a *logikában* és nem egy Johnson szubjektivitásában kell keresni az Amerikai Egyesült Államok „képtelen“ vietnami politikájának kulcsát.

A kapitalizmus nem tud meglenni anélkül, hogy állandó kísérleteket ne tegyen egyre újabb népek kizsákmányolására, vagy ha ez nem lehetséges, az uralma alá hajtott népek kizsákmányolásának fokozására. Éppen ezért a másik oldalon az úgynevezett „integrálódó“ munkás lakása, autója, villanygépes berendezése felett ott kísért az állandó mindennapos, nyomasztó veszély, hogy ezt a jólétet vagy magát a munkás életét megsemmisítheti a tőkés termelés ellentmondásainak kirobbanása. Az pedig *lényegesen különbözni fog* az 1929. évi „fekete péntektől“, annál ezerszer és százezerszer apokaliptikusabb lesz: nevezetesen egy totális, reménytelen atomháború kirobbanását fogja jelenteni azoknak a hatalmas területeknek az újbóli meghódítása céljából, amelyek az októberi forradalom után, az utóbbi ötven év folyamán a tőkés kizsákmányolás számára veszendőbe mentek.

Az az érzésünk ugyanis, hogy az egész munkásosztály vagy a munkásosztály nagy részének a „rendszerbe“ való időleges beilleszkedése mellett (ezt a lehetőséget nem zárjuk ki, gondoljunk csak az Egyesült Államokra vagy az NSZK-ra a fejlődés bizonyos szakaszaiban) egy fordított

lehetőség is fennáll, vagyis az, hogy a munkásosztály a fejlett kapitalizmustól és annak belső egyensúlyrendszerétől mindinkább megvonja támogatását. Nézetem szerint a tőkés burzsoáziának mint a világot vezető *imperialista csoportok* irányító osztályának történelmi *alkalmatlansága* egyre nyilvánvalóbbá válik, s a következmények mind katasztrofálisabbnak tűnnek. Ez viszont a világforradalom szükségességéről vallott meggyőződésünket erősíti meg. S e forradalomban távolról sem csak a termelés terén a burzsoáziával antagonisztikusan szembenálló osztály, vagyis az ipari proletariátus fog részt venni. Könnyen ellenőrizhető és lenyomozható jelenségről van itt szó. Hogy ezek a jelenségek az egyik vagy másik osztályban vagy a fejlődés egyik vagy másik szakaszában még kezdeti fokon vannak — nem sokat jelent. Gondoljunk csak arra, hogy a burzsoázia mint osztály vezető szerepét a fejlett tőkés országokban is tagadják, s ez a magatartás korunk *jellegzetessége*.

Még egy másik érvet is fel szoktak hozni annak bizonyítására, hogy Marxot túlhaladottnak kell tekinteni. Véleményem szerint azonban ez sem súlyosabb érv, mint a többi. Alapja az a felfogás, hogy a nagy modern gyárakban a munkás hagyományos típusa, a kizárólag kézi munkát végző munkásé, aki egyetlen „kézmozdulatot“ tesz vagy egyetlen szerzősámhoz van kötve, fokozatosan eltűnik. Igaz, hogy a mai munkás a tegnapi technikus képzésével rendelkezik, s az is igaz, hogy a gépek átvettek a munkástól bizonyos egyhangú és állandóan ismétlődő folyamatokat, de ez a termelési viszonyok szempontjából semmit sem jelent. A technikusnak minősített munkás továbbra is bérmunkás és kizsákmányolt marad. A bérmunkás és a tőke kapcsolata akkor sem változik, ha a bérmunka formái megváltoznak.

Marx és Engels azt írta 1848-ban, hogy „maga a burzsoázia nyújtja tehát a proletariátusnak saját műveltsége elemeit, vagyis a fegyvert önmaga ellen“. Az 1888. évi angol kiadásban „a politikai és általános műveltség elemeiről“ van szó. Csak azt nem tudom, hogy maga Engels vagy az angol fordító munkája-e ez a pontosabb körülírás az „általános“ melléknév hozzáadásával. Én magam mindenesetre az első utalást látom ebben a termelőerők fejlődése és a tőkés tulajdonviszonyok közti ellentmondás egy bizonyos *formájára* vonatkozóan. Ez az ellentmondás pedig mind élesebb lesz; a kapitalizmus fejlődésének első szakaszában még alig volt érezhető.

Továbbá, a magas fokú fejlődést elért kapitalista országok burzsoáziájának, hogy mozgásba hozhasson egy olyan szabályozó rendszert, amely a nyílt vagy burkolt meggyőződésen és nem kimondott parancsurálmon, az ellenállás felszívásán és nem annak erőszakos elnyomásán nyugszik, szüksége van arra, hogy

a) munkásainak ne csak technikai, általános és tisztán szakmai kultúráját, hanem tudományos felkészültségét is fokozza és elmélyítse. Ez a folyamat egyenlőtlenül és ellentmondásosan halad előre, mert bár a technológia, a szervezés fejlődésének követelményei serkentik (és végső fokon felül is kerekednek), mégis az uralkodó osztály fékezi ezt a folyamatot, mert attól tart, hogy „automatái“ tudósokká válnak;

b) a burzsoáziának szüksége van továbbá arra, hogy az egyensúlyt és az önszabályozást beleegyezéssel és szabad véleménynyilvánítással in-

dokolja, vagyis olyan politikai képletekkel, amelyek elméletileg („alkotmányosan“) nem az „alattvalói kötelességen“, hanem az emberi és polgárjogokon nyugosznak. Ez a folyamat magukban a fejlett tőkés országokban is ellentmondásos. Itt ugyanis a demokratikus-parlamentáris kormányrendszerek állandóan olyan irányban fejlődnek, hogy intézményeik előbb-utóbb nemcsak a munkásosztály *propagandaszószerékévé*, hanem hatékony harci eszközökké válnak a forradalmi párt számára. Az ellentmondás egyfelől a demokrácia, az egyenlőség, a szabadság és az egyenjogúság „alkotmányos elvei“ között, amelyek a polgári demokrácia *formáját* képviselik, másfelől *lényegük* között (ez az elködösített *osztályalap*, melyet a forradalmi mozgalom mindinkább megvilágít) nemcsak hogy kiéleződött a történelem folyamán, hanem... egész sor fejlett tőkés országban eljutott a robbanásig. A „hátramaradott“ országokban pedig még mindig a fasiszta kormányok és a könyörtelen diktatúrák élvezik annak a nagy országnak a támogatását, amely a *leadership* — a vezetőség — szerepét tölti be az imperialista világban. Az Amerikai Egyesült Államokról van szó. Ez az ellentmondás a demokrácia istenítése között odahaza és a fasiszta gyakorlat között az országon kívül ma az Amerikai Egyesült Államokban annyira komoly formát öltött, hogy mély válságokat, lázadásokat és robbanásokat idéz elő magában a „nagy társadalom“-ban.

A munkásról — vagy mondjuk egyszerűen: „átlagpolgárról“ — azt állítják, hogy végzetesen *integrálódott*, beolvadt, és az érett kapitalizmus tökéletes gépezetei útján „egydimenziójúvá“ vált, s abban a valóságban, amelyet a burzsoázia alapvető ellentmondásainak új formái jellemeznek, mégis a feltartóztathatatlan katasztrófa való várakozás aggodalma tölti el. Állandóan látnia kell maga körül az ellentmondást elvi meggyőződése (mely az iskolában vált azzá) és a vezető osztályok politikai gyakorlata között. Uralkodónak kell lennie és alattvaló, felszabadítónak kell lennie és rabszolgatartó, szeretne úgy élni, mint a tudomány embere, de mégis irracionális szörnyűségek fenyegetik; lelke mélyén vágyakozik a szabad és egyenlő emberek társadalmára, de egyre világosabban látja, hogy egy hierarchikus kényszertársadalom foglya. Fiatal korában arra nevelték, hogy teljes értékű és sokoldalú ember legyen. Később egyoldalú, torz, eldologiasodott emberré vált, és érett korában a rendszer taposómalmaiba jutott.

Nem véletlen, hogy a mai Európában olyan sokat beszélnek az „elidegenedésről“. A tőkésrendszer ellentmondásainak akkori első formája, amelyet a fiatal Marx megsejtett és elszenvedett, ma bizonyos értelemben mindazokat a sokféle más formákat is magában hordja, amelyekben ez a nagy ellentmondás kifejezésre jutott és egyre élesebbé vált. Magában hordozza azokat legbelsőbb lényében a „jóléti társadalmak“ minden embere⁴.

Jól tudom, hogy amit elmondottam, az csak megfigyelés és megérezés. Tehát semmiképpen sem jelenti a tőkés fejlődés új formáinak tudományos elemzését, arra nem is tart igényt. Ezt a munkát az érett kapitalizmus munkásosztályának a maga egészében, mint közösségi, sokoldalú nemzetközi feladatot kell megoldania.

1. Herbert Marcuse: *Der eindimensionale Mensch*. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft. (Az egydimenziós ember. Tanulmányok a fejlett ipari társadalom ideológiája köréből.) Berlin, 1968. (A könyvet 1964-ben írta.)

2. Itt csak a Marcuse könyvéből vett néhány „kijelentésszerű” idézetre szeretnénk szorítkozni:

a) „... a termelőerők nagyméretű fejlődése, a természet uralmának kiterjesztése, az egyre növekvő létszámú emberiség fokozódó igényeinek kielégítése. újabb igények és szükségletek teremtése... megfelelő eszközök és intézmények útján fokozatosan valóra válik... az uralom a kormányzás jellegét ölti, s az irányított élet a tömegfogyasztás magasfejlettségű területein az összesség jólétévé válik, védelmére az ellentétek is összefognak.”

b) „A dialektika fogalma saját reménytelenségéről tesz bizonyosságot.” „E rendszer hatalma és teljesítőképessége egy új szubjektum keletkezése ellen hat” (a proletariátus mint forradalmi osztály kifejlődése ellen).

c) „A konzervatív népi alap alatt foglal helyet a kitzasztottak és kisemizettek alrétege: más fajok, más államok kizsákmányoltjai és üldözöttei, munkanélküliek, munkaképtelenek. Ezek a demokratikus folyamaton kívül léteznek, életük maga igényli az elviselhetetlen viszonyok és intézmények azonnali és tényleges megszüntetését. Ellenkezésük kívülről érinti a rendszert, és ezért a rendszer nem hárítja el azt... A társadalom kritikai elméletének nincsenek olyan fogalmai, amelyek a jelen és jövő között tatóngó szakadékok át tudnak hidalni, s mivel ez az elmélet semmit sem ígér, és semmiféle sikert sem tud felmutatni, terméketlen marad. Így aztán azokhoz akar hű lenni, akik reménytelenségükben a nagy szembehelyezkedésre tették fel és teszik fel életüket...”

3. a) A spanyolok 1500 táján az amerikai kontinensen, sőt a franciák is a XVIII. század folyamán Algériában úgy kezelték a gyarmati országok színes népeit, mint a náciak a fehéreket a mi századunkban. Lásd a *Storia delle rivoluzioni des XX. secolo* (A XX. század forradalmainak története) 4. kötetét, különösen az *Amerika és Afrika* címet viselő 3. kötetet (Róma, 1968), valamint Jean Chesneaux *Storia del Vietnam* (Vietnam története) című művét (Róma, 1967).

b) Bolívia szörnyű nyomorát tárgyalják például Coorado Corghinak a *Note die Cultur*ában közölt cikkei. Figyelemre méltók a néppel szoros kapcsolatban álló dél-amerikai püspökök egyre gyakrabban megismétlődő határozott nyilatkozatai (egyikük, a braziliai Mons Fragoso, arról beszélt a hívek előtt, hogy miért tekinti példának a kubai forradalmat az egész földrészt számára). Golfredo Parise egyik riportja *Due tre cose sul Vietnam* a szörnyű életviszonyokat, az anyagi és erkölcsi nyomort (tömeges prostitúció!) írja le, amelyek Vietnamban az amerikai megszállás és a megtorlások következménye.

4. „Vajon nem kezdtek és folytatnak-e ma is szenvedélyes vitát éppen a legmagasabb képesítésű értelmiségiek a jóléti társadalom emberének sorsáról, ahol egy demokratikus rendszer látzata mögött az emberektől valójában éppen a szabadságot rabolják el, a lehetőséget, hogy hajlamaiknak megfelelően azt válasszák, ami őket személy szerint érdekli, ahol fejlődésük nincs biztosítva, akár fogyasztási cikkekről vagy kulturális kínálatról, akár munkáról vagy családi és baráti kapcsolatokról van szó? Ma nem tudunk ezen a szorosan átjutni, hacsak nem küzdünk egy új gazdasági és társadalmi rend megteremtéséért, amelyben már nem a termelőeszközök magántulajdona fog uralkodni, sem a hatalom, amelynek azok a birtokosai, akik a termelőeszközök felett rendelkezve más embereket kizsákmányolhatnak.” Így írt Palmiro Togliatti a *Rinascita* 1963. május 21-i számának *Mi és a demokrácia* című vezércikkében. 1963 májusától 1964 júliusáig Togliatti egész sor vezércikket tett közzé a *Rinascita*ban és nézetem szerint akkor már útban volt egy, az új helyzetnek megfelelő forradalmi elmélet és stratégia kidolgozása felé a fejlett tőkés országok számára.